

Uvumbuzi wa Isimu Amali - kwa Wajaluo, Kenya **uhusiano wa lugha na utamaduni wake**

Maandishi haya yameandikwa na: Jim Harries (Kima International School of Theology, PO Box 75, Maseno, Kenya. jimoharries@gmail.com tel. 0734 923403) ili yasomwe katika chuo cha Maseno, Institute of Research and Post-Graduate Studies.

Jim Harries (anayeitwa pia Jacob Otieno akiwa nyumbani) ni mmisionari chini ya Church of God, Kenya. Anafundisha katika Shule ya Biblia ya Church of God Kima, na pia kwa Yala Theological Centre, Yala, Gem. Pia ni mwanafunzi wa PhD, Birmingham University, UK,

Tarehe ya uchapishaji: 16.06.04

Nilipoishi Zambia miaka 1988 mpaka 1991, nilishangazwa kwa matumizi ya Wazambia ya lugha ya Kiingereza. Mara nyingi maneno walioyatumia hayakutosha kunifahamisha maana ambayo walilenga. Nilijiuliza, hilo ni jambo gani? Je, Wazambia ni wabaya ambao hawapendi kuongea ili waweze kueleweka au ni mimi ambaye sijafahamu mambo yao? Niligundua kwamba lazima kosa lilikuwa langu. Lazima nijitolee ili niwaelewe.

Bada ya kuondoka nchini Zambia, kuanzia 1993 mpaka sasa nimekuwa nikiishi Yala, Gem, kwa Wajaluo wa Kenya. Ninaishi kijijini nikifanya kazi ya kanisa. Tunao mpango wa mafunzo ya Biblia hapo Yala. Pia ninafundisha katika chuo cha Kima International School of Theology, Bunyore, chini ya *Church of God*.

Pamoja na kufundisha Biblia nimejitolea ili nijifunze Kiswahili na *Dholuo*. Mambo mengi ambayo ninayataja kuwahusu Wajaluo na lugha yao haimaanishi kwamba yanahusika na *Dholuo* peke yake, ila *Dholuo* ni lugha ambayo nimeweza kujifunza kwa undani kiasi fulani. Hapo nimepata changamoto kubwa sana. Ninawashukuru watu ambao wamenisaidia kujifunza lugha zao, na pia kwa kiasi fulani mila na desturi zao. Kwa makosa yeyote yanoyojitokeza sasa, simlaumu ye yote ila ni yangu tu.

Mnamo mwaka wa karibuni utafiti wangu ulinifanya nichunguze semantiksi, ili nijisaidie kufahamu juu ya lugha na maana yake. Nilistaajabu nilivyo soma maandishi ya Kempson juu ya nadharia ya semantiksi (1977): "...*there is almost no aspect of semantics with which there is any degree of certainty*" (p184) anaandika Kempson. (Hatuwezi kuwa na uhakika na karibu mambo yoyote kwa somo la semantiksi). Njia ya kugundua maana ya sentensi ni kusema "*S is true only if P*" (23), S ikiwa sentensi, na P ikiwa sharti linalouhakikisha ukweli wa sentensi. Kwa hivyo tunaweza kusema "majani ni mabichi (S) ikiwa majani ni mabichi (P)." Niligundua kumbe kuchunguza semantiksi haitakuwa na msaada sana kuniwezesha kukamilisha lengo langu la kuwafahamu Waafrika ili kazi yangu ya kufundisha Biblia iwe ya maana. Lakini, Kempson anatuelekeza kwa isimu amali (*pragmatic linguistics*) au 'matumizi ya lugha' (Kempson 1977:47).

Nilianza kugundua kwamba maana ya lugha inatokea kufuatana na utumiaji wake! Jinsi lugha inavyotumiwa, na mahali au muktadha wake unachukua sehemu kubwa kuhusu uvumbuzi wa maana. Nilijichorea ifuatavyo:

Fonetika---> syntaksi---> semantiksi---->amali

Isimu amali kwa Wajaluo
(phonetics)--->(syntax)--->(semantics)--->(pragmatics)

Uvumbuzi wa maana ya utamshi fulani unategemea kwa kiasi kubwa sana eneo na muktadha wake. Sasa, muktadha unapobadilisha, je maana yanakosakufahamika? Hapo ndipo panaweza kuwa mwanzo wa jibu la swali kubwa langu!

Ni Grice ambaye anakubaliwa kuwa moja wa waanzilishi wa mijadala juu ya amali ya lugha (Levinson 1983:16). Grice aliunda nadharia ya *cooperative principle* - sheria ya msingi inayofuatwa ili watu wawasiliane barabara. Aliunda sheria yake kwa sehemu nne:

1. (*Quantity*) - mtu ataeleza mambo ya kutosha na sio zaidi.
2. (*Quality*) - mtu ataongea kitu cha kweli.
3. (*Relation*) - anachoongea mtu kitahusisha wasikilizaji.
4. (*Manner*) - jambo litajadiliwe kwa uwasi.

Leech (1983) alianza kupinga msingi uliowekwa na Grice. Sisi leo tutamfuata sana Leech, sababu anaeleweka wasi kwa jinsi anagawa mambo ya Grice kwa masehemu.

Lengo langu ni kuonyesha jinsi matumizi ya Wajaluo kwa lugha yao (*Dholuo*) haufuatani na sheria za Grice, na vile hali hio inafanya kusikilizana kati ya Wajaluo na wenye asili cha Kiingereza lazima kuwe ngumu.

Mjaluo anaishi kwa dunia pamoja na wafu (*juogi / jochiende*). Kwa ufahamu wake, hawa wafu (mizimu) wanaweza kuwa wana sikiliza mijadala yo yote inayoendelea. Kwa hivyo mijadala unaonekana kuwa kati ya watu wawili (yaani *dialogue*) unasikilizwa na watu wengi (yaani *polylogue*; Kerbrat 2004). Swali ambalo wengine wanaweza kuuliza "*are the spirits real*" ni duni. Mjaluo anajua wapo. Pia, wengi wao hupenda kuleta uovu. (Shuguli ya mjaluo pande ya *juogi na jochiende*, zaidi sikuhizi, ni kujikinga nao. Maana yake, wanaonekana kuwa waovu.) Uzuri sasa unafahamika unatoka kwa *Nyasaye* (Mungu) na maisha ya kisasa.

Egner alishangaa kwa matumizi ya lugha ya watu wa Ivory Coast (Egner 2002). Anaeleza jinsi mtu mmoja alimwaahidi atakuwa naye kwa sherehe fulani, lakini pia siku ile alikuwa amepanga kuwa kwa mji mwingine mbali na hapo. Ni kama ahadi yake ilikuwa bure kabisa. Egner anajaribu kueleza jinsi kufanya ahadi kwa Waafrika maneno lazima yarudiwa maradufu (Egner 2002). Lakini Mhogolo anatumia "kwa ... mtu mgeni, mtu (Mwafrika) akaweza akamwambia vingine ambavyo si kweli ama uongo" (1985:64). Kwa hivyo, matumizi ya lugha kwa Mwafrika sio lazima utaje ukweli kwa mgeni. Mwafrika pia hapendi kumwambia mtu 'la' uso kwa uso. Afadhali aseme 'ndio', hata ikiwa anajua atashindwa kutekeleza jambo hilo. Kukataa katakata maneno yanayo ongolewa kwa lengo nzuri ni kukosa heshima. Kwa njia ingine tena tunaweza sema *abiro biro* ('nita kuja') kwa *Dholuo* inafaa itafsiriwe kwa Kiingereza kuwa '*I would like to come*' na sio '*I will come*'.

Wengine wanaweza kusema, Wajaluo siku hizi wameshawachanana na imani yao ya awali ya *jochiende na juogi*. Hata ikiwa hivyo, lazima tuendeele kujiuliza ikiwa njia ya matumizi wa lugha unaweza kubadilisha mara moja watu wakisema wamewachana na ushirikina? (Mara nyingi ninasikia Mwafrika mweusi hawezi kuwachana na imani yake kwa nguvu ya mizimu, lakini sasa tuseme hata ikiwezekana). Je, mazoezi ya matumizi wa lugha haitaendelea? Ni rahisi mtu kusema 'simwogopi simba', lakini akijikuta anavamiwa na simba, je hatakimbia? Hivyo ndivyo wale wanaokataa imani kwa Mungu wakiwa mahututini. Hivyo ndivyo wanaokataa hawaamini kwa uwezo wa Wafu.

Isimu amali kwa Wajaluo

Mtu moja akibadilisha hali yake kuongea, mara moja hatafahamika na wenzake. Kwa hivyo uzozi wake utaendelea kumwongoza. Kwa hivyo, kubadilisha kwa hali ya eneo na imani (dini) ya Mjaluo haitaleti mabadiliko kwa matumizi wa lugha yake mara moja.

Nilipokuwa ninatembea kwa barabara ya Maseno-Kisumu kabla haija tengenezwa juzi, niliweza kushangaa gari inapokuja kutoka mbele vile mara moja inageuka na kutuelekea kamili kwa kufuata pande yetu ya barabara. Tulipofika hapo mahali pa kisa hiki, shimo kubwa barabarani ilionekana wazi. Hivyo ndivyo mtu anaweza kuitumia lugha kwa njia ya kutofahamika kwa mtu ambaye hajaona shimo, yaani mzimu.

Mbali na CP (*co-operative principle*), ni rahisi kwa Mjaluo kusema kitu ambacho sio 'kweli'. Hivyo atakuwa anatumia lugha ili ajihepe na uovu fulani unao mwelekea. Mifano, ipo kueleza hali hiyo kwa kitamaduni ya Wajaluo. Kwa mfano, inasemekana Mzee Mjaluo anajaribu kutumia njia tofauti kila siku kutoka na kurudi nyumbani (Mboya 1978:np). Anafanya hivyo ili mtu asimwekee dawa njiani mwake ambayo itamuimiza. Tena mwanamke mwenye *kisoni* (watoto wake wana kufa wakiwa bado wadogo) anaponywa kwa kumdanganya pepo wenye kifo ili atambue mtoto ameshaaga - halafu amwache bila kumsumbua. Pepo anadanganywa kwa kumpelekea mtoto msituni na kumwacha hapo kwa muda kidogo, mtu akipiga sauti ya fisi. Hivyo pepo wa kifo anaenda kwake na anamwacha mtoto aishi. Kwa hivyo Mjaluo anatumia lugha kumdanganya pepo (km *jachien*), maneno yakiwa kweli au la. Tena hivyo mazingira ya mtu yanatengenezwa kupitia kwa matumizi ya lugha! (Ifahamika hapa lugha ni chombo cha uundaji na sio uelezo peke - Steiner 1998:275).

Kwa hivyo Mjaluo anafahamu amepewa lugha yake ili aitumie kujikinga na uovu - bila kujali ikiwa anachosema ni kweli au la.

Austin alikiita kitabu chake *Doing Things with Words* (1962). Anaeleza humo jinsi maneno mengi yanatumiwa sio kueleza kitu bali *kufanya* kitu, Mambo ambayo Wajaluo wamekuwa wameyafahamu tayari kwa miaka mingi. Maneno yanaweza kutumiwa kuwadanganya au kuwafurahisha mizimu kwa faida ya mtu mwenyewe.

Leech anatuambia kufuatana na CP watu huongea na *informativeness required* (kuyaeleza mambo kwa kiasi yanavyohitajikwa). Hapa tunaweza kujiuliza, yanayohitajika ni yapi? Leech anafahamu 'yanayohitajikwa' ni kulingana na ufahamu wa dunia ambayo yanakuwa haina watawala wengine kama miungu au mizimu, ila watu tu. Tena watu ambao wanalenga kusaidiana. Mambo ambayo yapo tofauti kwetu hapo Luoni.

Nikiwa Luoni, ninavyo mwambia mtu niliona ng'ombe wake sio mzima, atajiuliza kwa nini nimekuwa nimewaangalia ng'ombe wake? Pengine kumbe ni mimi ndiye nimewaroga ng'ombe wake, na sasa ninafurahia kwa balaa yake. Nikiuliza tena ikiwa amefaulu kuwalipia watoto wake karo ya shule, nisipokuwa na pesa kumpa atafikiria ninauliza kwa lengo mbaya. Kwa ujumla tunaweza sema mambo mengi ya maisha ya mtu hayapo wazi kujadiliwa na mtu mwingine asipokuwa mhusika mwenyewe. Hatua moja tu baada ya kuyaficha mambo tuna kuja kwa kutaja uongo juu ya mambo. Kila mtu hana pesa au mali, sababu anaogopa akikubali kukuwa nayo yakutosha atarogwa na mwenye wivu.

Watu wengi hawaoni kama ni kosa kuyatumia maneno kuunda hali ambayo ni sawa, na sio kuelezea hali vile ilivyo. Mvulana ambaye anataka kuoa kusema 'hawa ng'ombe ni wangu', na hata kumwambia mchumba wake anavyo viti, vitanda, pasia na makabati kwa nyumba yake, hahesabiwi mwenye makosa sababu kumbe kitu anachotaka ni kitu kizuri - kumposa msichana. Ni kawaida kwa mtu kujifanya aonekane mtu mzuri na sio mbaya mbele ya watu. Hivyo ndivyo kwa shule yetu ya kitheologia hapo Yala karibu kila mara

Isimu amali kwa Wajaluo

tukimwongelesha mtu anasema atakuja kuhudhuria mafunzo yetu, halafu haonekani. Kwa kuongea kwake amejifanya aonekane mtu sawa. Amejiokoa kwa hali duni ambayo inataka kumshinda na hajali sana kuwa amevunja CP (*cooperative principle*)!

Tuko mbali na Leech, anayetuambia mtu hatasema kitu bila uthibitisho au uhakika fulani juu ya ukweli wa neno lake. Mara nyingi nimejikuta ninasubiri kitu, kwa mfano basi kufika au stima ambayo imepotea kurudi. Mtu akiniona ninayo wasiwasi, au nikimuuliza mwenzangu atasema 'basi inakuja saa hii' au 'stima iko karibu kurudi'. Kwa ukweli hajui, lakini anapenda kunihimiza kuliko kukubali ujinga wake na kuniwacha kwa wasiwasi.

Uponyaji tena ni hivyo. Baada ya kumwombea mtu, haifai kusema hali yake bado haijabadilika. Hapana. Unahitajika kusema 'sasa amepona', ili maneno yetu yamsaidie huyu mtu ili kweli apone.

Omari (1993) anakubali katakata na hali ya ushirikina wa Watanzania. Iteyo anagundua jamaa ya waafrika wanakubalia kuwepo kwa mapepo (*"incorporeal things"* 2002:150). Ni matokeo ya imani aina hiyo panda ya matumizi ya lugha ambayo ni ngumu kwa mtu kutoka nchi za Ulaya kutambua au kufahamu. Makosa yake mara nyingi ni kutotambua uhusiano wa imani ya ushirikina na jinsi mtu anavyotumia lugha yake.

CP pia inatuambia mtu ata *avoid obscurity of expression*. Je, hii ni sawa kwa bara la Afrika? Amuka (1978) hangeweza kukubali, kwa vile anafafanua njia ya Wajaluo kuongea kupitia kwa *ngeche* (mithali, fumbo au kitendawili). Inaonekana matumizi ya *ngero* unamfurajisha mtu. Hivyo kitu au hali ambayo ilikuwa ya kawaida inachochewa kuwa ya ajabu, ya fumbo, ya kuchekelewa. Maneno yanatumiwa hivyo kuunda hali ingine juu ya hiyo ambayo inaonekana na macho. Kumwambia mtu *mi mana pieri* (kaza matako yako) ili umhimize afanye bidii ni kumwongeza hali ya uchanga moto pamoja na furaha moyoni, kupitia kwa *obscurity* (fumbo) mwenyewe!

Kupinga maneno ya Grice na Leech, Sperber na Wilson (nd) wameunda nadharia nyingine ya *relevance*, yaani uhusiko. Wanasema mtu atayafahamu maneno au utamshi kwa kutumia *maximum cognitive effect and minimum processing effort*, yaani wingi wa uhusiano na mawazo ya mtu kupitia kwa ukazo ya ubongo kidogo. Tuseme, maana ya utamshi unaosikika utatambuliwa kwa njia hizo, zinazohusiana na hali ya mtu. Nikiambiwa 'ameenda' nikijua daktari wa ng'ombe yuko nitajua huyu ng'ombe aliyekuwa mgonjwa ameaga dunia. Nikiambiwa hivyo baada ya kumsubiri mtu kumsindikiza mtoto wangu shuleni nitajua ni mtoto wangu ambaye ameenda (shuleni).

Sperber na Wilson wanawaandikia watu Waulaya, ambao wanaonekana hawana uhusiano na mizimu / mapepo maishani mwao. Wakielezwa juu ya mambo fulani hali ya uhusiano mawazoni mwao itawaelekeza kisiensi. Kwa mfano, wakiambiwa 'kiti kimevunjika' wanaweza kufikiri 'kumbe chuma kilichotumiwa hakikukuwa kimetengenezwa na nguvu ya kutosha'. Lakini mtu wa bara la Afrika kuambiwa hivyo atajiuliza ni nani aliye sababisha kitendo hicho? Tukiendelea kutafakari juu ya hayo tutagundua kwa kutafuta hali ya uhusiano wenye maana mahali Mgaribi atakapoona siensi, Mwafrika hataiona! Inapotea kwa maandiko!

Hio inatuonyesha vile maandiko ya kisiensi yataweza kufahamikwa kwa Mwafrika kama yawe ya ushirikina, na hali kadhalika maneno yaliyoandikwa juu ya ushirikina na Mwafrika yatafahamika kwa mtu wa Ulaya kama maneno ya siensi! Amali ya maneno yanayageuza maana yao kabisa! Kiini cha maandiko kinaweza kupotea chupu chupu.

Isimu amali kwa Wajaluo

Nadharia inachosema maneno yanatumiwa kukifanya kitu na sio kueleza juu ya kitu, kinahitajika kuchunguzwa zaidi. Austin (Kempson 1977:51) anatuambia kila tamshi la mtu linalo mambo ya *locutionary*, *illocutionary* na *perlocutory*. Kitendo cha *locutionary*, kina kuwa maneno yenyewe. Kitendo cha *illocutionary* kwa hilo tamko kinakuwa nguvu fulani, ikiwa kusifu, kulaani, kupinga nk. Kitendo cha *perlocutionary* ni matokeo yanayotakikana kwa msikilizaji, ikiwa kutahadhari, kutengeneza chai, kucheka nk. Itafahamika kwamba *locution* fulani inaweza kuwa na *illocution* na *perlocution* mbali mbali, kulingana na mazingira. 'Nimekuona' linaweza kuwa ya maana 'asante kwa kujifichua', linaweza kuwa onyo ili usiibe, au furaha sababu nimekuwa kipofu kwa muda mrefu! Kulitaja hilo neno linaweza kukufanya ujitokeze zaidi, uregea mikono yako mfukoni mwako, au uanze kushangilia nami pamoja.

Uchunguzi bado unahitajika hapo, lakini ninatumaini tumetambua uhusiano kubwa sana hapa wa maneno na mazingira au hali ya matumizi yao.

Kuna neno kwa Kiingereza la *politeness*. Neno linalo weza kwa *Dholuo* kulinganishwa nalo pengine ni *luor*, lakini ufananishi ninaoona haupo sana. ('Mos' au 'muol' yanazeza kutafsiri 'polite', lakini tena yapo mbali kiasi.)

Ila, neno hili la *politeness*, linaonekana lina umuhimu sana kwa Kiingereza, mpaka vitabu vimeandikwa juu yake, kwa mfano katibu cha Brown na Levinson, (1987). Hawa husema "the most subtle differences in ... pragmatic features of a linguistic variety are sufficient to engender mismatches in perceived politeness." Yaani utofauti kidogo kwa isimu amali unaweza leta hali ya kutoongea na heshima (*politeness*) ambayo inatarajiwa. Lakini lengo la *politeness* ni kupunguza hali ya kuonekana mwenye ukatili. Maana yake, mtu asiyefahamu matumizi ya lugha yenye *politeness* (*luor* / heshima) hatawezakujenga uhusiano mzuri na watu, ambao watamdhania mkatili.

Mijadala imekuwa mingi juu ya *luor* au heshima. Mimi ninataka kusema msingi wake kwa sisi Luoni ni uoga wa vitendo vya wafu wakijisikia wanakosewa. Hali hiyo inayomsingi tofauti sana na hiyo ya *politeness* ya Kiingereza. Maana yake, mambo ya kujifunza aina ya *politeness* / *luor* (*heshima*) kwa mwenye Kiingereza akitaka kujua *Dholuo* (au lugha zingine za Afrika), au Mjaluo kujifunza ili afahamu matumizi ya Kiingereza ni nyingi sana, na yaumuhimu sana, na ambayo hayafunzwi shuleni. Pasipo hayo, uhusiano wa karibu ambao unahitajika (kwa mfano) ili kufanya kazi pamoja, haumo.

Je, tunataka kujaribu kuwafunza watu *politeness* kwa matumizi ya Kiingereza, ambayo ni lazima tukitaka kuwasiliana kwa karibu na Wazungu kutoka nchi za nje? Au, tuendelee kufunza Kiingereza ambacho hakitaweza kuleta uhusiano? Au tufanyaje kwa hayo?

Karibu na *politeness* ni *face-saving*. Ninavyoona mwenyewe tena, haupo sana kwa Wajaluo wala Waafrika. Kwa mfano, nikihitaji kuenda shuleni, na mvua inanyesha na wewe una gari, Kiingereza kinachotumiwa kwa Ulaya kina weza kuwa "*you wouldn't mind giving me a lift would you?*" (je, hungeweza kutojali kunipa ubebaji au?) ili mtu asiabishwe akikataa. Lakini ninavyo sikia utumiza wa lugha kwa Kenya inakuwa "*give me a lift*" (beba mimi). Lakini sheria za *luoro* kwa Waulaya hawajui. Wanaweza kumwita mzee mheshimiwa "Bob" badala ya "Mzee" (Sir), mwalimu '*hi mate*' nk.

Ogot anajadiliana sana juu ya hali ya usawa na hali tena ya utofauti kati ya Waafrika na watu wa Ulaya (Ogot 1999:79-88). Ogot anamaliza akisema hakuna kitu kama hali ya kipekee ya mawazo ya Mwaafrika.

Isimu amali kwa Wajaluo

Bila kukosa kumheshimu Ogot, pengine kitu ambacho hakukitambua ni wenye mawazo ya kipekee sio Waafrika, ila Wazungu wa Ulaya wa magharibi! Historia inatuonyesha vile walipitia kwa mambo mengi kama ya *enlightenment* na *age of reason* (kwa mfano angalia Cragg, 1960) ambayo imewapa mawazo tofauti na watu wengine wote duniani mzima na kwa historia yote. Wanaolenga kuwaiga au kuwafahamu hawa watu (Wazungu) wanajitakia kazi ngumu mno. Hata Waafro-america wameshindwa kiasi kubwa kufanya hivyo, na wanaishi kwa nchi ya magharibi kama raia! Afadali kujiheshimu mwenyewe, kujifunza kwa wengine, lakini sio kujaribu kukuwa kama hao - kitu ambacho hakitawezakuwa rahisi. Kila watu ni tofauti, na mambo yanayowafanye vile walivyo ni mengi na aina ya kushindwa kufahamishwa.

Kusikiliza wakati wakalimani wanafanya kazi yao kinaweza kumfaidi mtu sana. Ninavyowasikiliza wenye kutafsiri *Dholuo* mpaka Kiswahili, ninaweza kushangaa. Kwa kweli maneno kadhaa ya *Dholuo* hayawezi kutafsiriwa kata kata. Badala yake *jachien mar homa* inakuwa tu 'homa', *chike mag dala* inakuwa 'mambo', *dala doho* inakuwa boma kubwa nk.

Ukweli wa mambo ni ukalimani unapoteza mambo mengi. Kwa njia ingine ukalimani ni uundaji, wa kitu kipya kabisa. Maana asili yakitafsiriwa na kusikilizwa na watu ambao hawaifahamu mila ya asili, yanapotea. Badala yake wanasikia juu ya 'wageni' hawa kama kundi la watu wao wenye hali ya juu wa ujinga! Wenye lugha na mila ya Kiingereza wakisikia ukalimani wa *Dholuo* wataweza tu kuwagundua Wajaluo wakiwa aina ya watu wao. Hivyo ndivyo tena kwa Mjluo akiwasikiliza juu ya watu wa Ulaya.

Sababu za hiyo kutokea ni nyingi, zingine ambazo zimeelezwa hapo juu. Mimi ninavyoona, kwa kiasi kubwa Mwingereza hawezi kumfahamu Mjaluo, na hivyo tena Mjaluo Mwingereza - kupitia kwa lugha peke yake! Kutoweza kumfahamu, maana yake ni kutomfahamu au kumfahamu kwa njia bure au mbaya. Ili uwafahamu watu lazima uishi nao! Waafrika (Wajaluo) wameunda mawazoni mwao vile wanafikiri juu ya Wazungu, ambao sio kikamilifu, na huo uundaji ambao haupo, ndio wanajaribu kuiga!

Ukalimani unawezekana tu kwa kiwango ambacho mila za lugha zote zinakuwa sawa. Pasipo hiyo - kiasi kikubwa ni uundaji.

Mimi mwenyewe nimekitafsiri kitabu cha Paul Mboya cha *Luo Kitgi gi Timbegi* (Wajaluo na Mila na Kitamaduni Chao) (1983). Baadaye nikagundua - Waingereza watakao soma utafsiri wangu hawataweza kufurahi na vitendo vya Wajaluo, jinsi msomaji Mjaluo anayeweza kufurahi. Ili kitabu kiwafurahishe Waingereza hivyo kinafaa kiandikwe juu ya "mila na desturi ya *Waingereza!*" Hii ni hali ya ukalimani ambayo unawezafaa!

Mfano wa ukalimani mbaya kwa mambo ya kanisa ni huo unayoitwa kwa Kingereza *prosperity gospel*. Kuyatafsiri haya maneno kwa lugha za Kiafrika ni ngumu au hata hakiwezekani. Tukijaribu tunawezapata *injili ya maendeleo*, au *injili ya ufanisi* au *injili ya mali ya dunia*, ambayo inasikika tofauti sana kwa hiyo ya Kiingereza na kwa urahisi inapendeza!

Kwa hivyo ukweli wa mambo ni, utafsiri mbali mbali huthibitisha mambo ya uundaji ambao sio wa kweli, yaani *inventions!* Mkalimani anayefaa ni huyo ambaye ameshaiishi na kuonja maisha ya ndani pande zote. Yaani, Mwafrika ambaye ameishi na Wazungu kwao au Mzungu aliyeshi kwa urefu na Waafrika kwao. Kawaida Waafrika wakienda Ulaya huishi shuleni, au na Waafrika wenzao, na Mzungu akija Afrika hivyo tena; anaishi na Wazungu wenzake mjini au kwa *mission station*. Anayeweza kufahamu pande zote mbili

Isimu amali kwa Wajaluo

pia anayekazi ngumu zaidi, ambaye pengine hata itamshinda kutekeleza: kuwathibitishia watu juu ya kitu ambacho hawaoni na macho (ya nje au ndani) yao sio rahisi.

Kwa hivyo kwa hali tunayo sasa, ukalimani unadumisha ujinga mwingi.

Nikiongea juu ya ukalimani wenye ujinga, ninamaana pia Mwafrika anayesoma Kiingereza, au Mwingereza anayeweza kusoma lugha ya kiafrika, ambaye hajaweza kujiingiza kwa ndani kwa mila yao. Tuchukuwe mfano wa Mjaluo anayesoma Kiingereza. Kabla hajajifunza (kupitia kwa mazoezi na siyo darasani ambayo hayawezekani) hali ya maisha mengine, lazima atafsiri kila kitu anachosoma kulingana na mila na kitamaduni chake. Atawezaje kufahamu kumbe kunakuwepo kitu kingine tofauti na hiki ambacho amekizoea, isipokuwa kina kuwa cha kukosa hekima? Akikubali uzuri wake, anakubali hali ya kujigonga kichwani kila mara kukubali kitu ambacho moyo wake utaendelea kumwambia ni bure.

Kufikiri inakuwa kupitia kwa kujifunza lugha darasani mtu ataweza kuifahamu lugha kutoka mila ya ugeni kabisa, ni kujidanganya kwa hali ya juu. Kuifahamu lugha bila kujua juu ya matumizi yake ni kujifunza tena lugha ya tatu ambayo sio yako, sio ya mgeni, lakini ingine tofauti tena na ya kipekee. Tuseme ni sheng au *pidgin* ambayo kuisikia ungefikiri ni Kiingereza.

Nadharia ya Whorf (*Sapir-Whorf hypothesis*) imechunguzwa sana na wanaisimu (angalia Anon:nd). Je, lugha inamwundia mtu ufahamu wake wa dunia? Mjaluo ambaye hana neno kulitafsiri *challenge* (changa moto), je, hana changa moto? Mwingereza ambaye hana neno *okola* ni sababu sio lazima kuridhiwa kwa wajane wake?

Sina nafasi kuchunguza hayo maswali kwa ndani wakati huu. Ila ninaweza sema bila shaka Mwingereza ambaye anajifunza *Dholuo* anaingiza hali ya mila, kitamaduni na lugha zake kwa ufahamu wake wa *Dholuo*, na kadhalika Mjaluo anayejifunza Kiingereza. Kujifunza lugha haiwezi mara moja kubadilisha ufahamu wa mtu kwa dunia na binadamu (*worldview*), kwa hivyo *strong Whorfianism* (ushikishaji kwa nadharia ya Whorf sana) ninaona haiwezekani. Tena, mtu anaweza kuongea Kiingereza na sarufi yake safi sana, na bado kuwa mjinga kwa mila na kitamaduni cha Waingereza. Hivyo ndivyo kwa Kijaluo pia, ila sio rahisi kujifunza Kijaluo bila kuishi na Wajaluo na hivyo pia kuanza kuifahamu mila yao.

Maneno mawili yanaweza kuwa na maana sawa, lakini bado uzani ya haya maneno yanaweza kuwa tofauti. '*Min David*' (mama wa David) na '*min Elizabeth*' (mama wa Elizabeth) ni mtu moja mwenye watoto wawili. Kwa ukalimani atawezaitwa pengine '*Mildred*', jina ambalo halielezi yoyote juu ya watoto wake. (Ukimtafsirie Mwingereza 'mother of so and so' msikilisaji ataweza kuchanganikiwa sababu gani kumwita na jina la mtoto wake?) Tena, maana yanapotea kwa ukalimani.

Ninawahaka ninavyo fikiri juu ya jinsi watoto WaAfrika wanavyo elimishwa na lugha geni kama Kiingereza, nikifikiria juu ya mambo aina hiyo ya hapa juu. Mimi ninadani kufahamu mambo yo yote ya ndani kwa masomo yao lazima kiwe kigumu. Ninashtuka pia ninavyoenda kutembea Ulaya - kukuta mashule ambayo yanafunza mambo yanayoenda (kwa ujumla) sambamba na maisha ya wanafunzi walioko. Kuenda shuleni ni kama mwongezo kwa mambo ya kawaida - na siyo mistuko ambao unampoteza au changanya mtu yanapogongana na hekima ya nyumbani.

Mwanafunzi anayetamani kuenda mbele hawezi kujali sana ikiwa mambo anayofunzwa hayalingani na mazoezi ya maisha yake, ikiwa itampa cheti ambacho baadaye kitamsaidia

Isimu amali kwa Wajaluo

kupata kazi na riziki yake. Mambo anayofunzwa yanawezakuwa kama akiwatambikia mizimu - hata asipo fahamu mambo muhimu ni nguvu inayotokea kufuatana na maneno yake. (*Abbra kadabra kadoo ... hayana maana lakini yanafanya mlango ufunguliwe!*)

Kwa kiasi panda ya semantiksi, na zaidi kwa isimu amali, Kenya inayo Viingereza viwili vinavyotumiwa kwa wakati na mahali moja. Hiki ni Kiingereza cha rasmi kinacho andikwa kwa kamusi (zinavyo toka nchi za nje, zaidi ninazona kamusi za Oxford), na Kiingereza cha Kenya ambacho kwa sehemu kubwa inatumiwa kukilingana na lugha za watu wa asili.

Hitimisho

Utafiti wa isimu amali ambao unajaribu kuchunguza lugha ambazo sio za Ulaya bado haijafanywa sana (Hinnekamp 1995:15). Pengine inafanya hiyo yangu iwe mbele?

Ikiwa uvumbuzi wangu ni sawa, lazima mambo ya lugha yaendelee kufikiriwa sana. Kupitia kwa utafiti wangu mimi mwenyewe ninazidi kufahamu ugumu unaokuwepo kwa kufanya utafiti kwa watu ambao sio 'wako'. Pia kuona jinsi usomi wa mataifa unachanganya kwa kiwango cha kulazimishwa uchunguzi sana ili kuongezekwa na ujuzi ambao ni sawa kwa mtafiti. Mtafiti lazima afikirie sana juu ya mambo yanayoandikwa juu akitaka kusoma au kusikia na kufahamu mambo kutoka kwa mtu mwenye mila tofauti na yake.

Moja ya hali ambayo ni msingi wa utofauti kati ya Kiingereza na Dholuo, ni maelekeo ya Wajaluo wa Kenya kwa kifo na wafu, ambayo ni tofauti sana na hiyo ya Waiingereza wengi sana.

Hali aina hizi ninaona ni muhimu zaidi kwa kanisa na somo ya theologia. Haya masomo yanafaa yawe yamoyoni mwa ndani. Mambo ya moyoni mwa ndani hayawezi kujengwa pasipo uhusiani mzuri kati ya lugha na mila yake.

Bibliografia

AMUKA, PETER SUMBA OKAYO,
1978 'Ngero as a Social Object' A thesis submitted in partial fulfillment for the degree of Master of Arts in Literature at the University of Nairobi

ANON,
(nd) *The Sapir - Whorf Hypothesis* <http://venus.va.com.au/suggestion/sapir.htm/> [www]

AUSTIN, J.L.,
1962 *How to Do Things with Words* Oxford: Clarendon Press

BROWN, PENELOPE and LEVINSON, STEPHEN C.,
1987 (1978) *Politeness: Some Universals in Language Usage* Cambridge: Cambridge University Press

CRAGG, GERALD R.,
1960 *The Church and the Age of Reason 1648-1789* Middlesex: Penguin Books

EGNER, INGE,
2002 *The Speech Act of Promising in an Intercultural Perspective* SIL International
URL:(8-01-03) <http://www.sil.org/silewp/2002/001/silew P2002-001.pdf>

HINNENKAMP, VOLKER,

Isimu amali kwa Wajaluo

1995 'Intercultural Communication' 1-21 In: Verschueren, Jef, Ostman, Jan-Ola and Blommaert, Jan, (eds) *Handbook of Pragmatics 1995* Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Pub. Co.

ITEYO, CRISPINOUS,

2002 'An Analytical study of the Doctrine of Materialism, with Reference to Selected African Conceptions of Reality' A thesis submitted in fulfillment for the degree of Doctor of Philosophy of Maseno University

KEMPSON, RUTH. M.,

1977 *Semantic Theory. Cambridge Textbooks In Linguistics* Cambridge: Cambridge University Press

KERBRAT-ORECCHIONI, CATHERINE,

2004 'Introducing Polylogue' 1-24 In: *Journal of Pragmatics* 36(2004) [PDF]
www.elsevier.com/locate/pragma (03.12.03)

LEECH, GEOFFREY H.,

1983 *Principles of Pragmatics* London and New York: Longman

LEVINSON, STEPHEN C.,

1983 *Pragmatics: Cambridge Text Books in Linguistics* Cambridge: Cambridge University Press

MHOGOLO, GODFREY M.,

1985 *Endelea Kukua Muadili ya Kristo* Dodoma: Central Tanganyika Press

MBOYA, PAUL,

1978 *Richo ema kelo Chira* Nairobi: East African Publishing House (referring to my translation into English)

MBOYA, PAUL,

1983 *Luo Kitgi kod Timbegi* Kisumu: Anyange Press

OGOT, BETHWELL A.,

1999 'Racial Consciousness among Africans' 79-88 In: Ogot, Bethwell A., *Reintroducing Man into the African World. Selected Essays, 1976 - 1980* Kisumu: Anyange Press Ltd.

OMARI, C.K.,

1993 *Uchawi na Ushirikina* Mwanza, Tanzania: Inland Publishers

SPERBER, DAN and WILSON, DEIRDRE,

and *Relevance Theory*

[www] http://www.dan-sperber.com/relevance_theory.htm (21-01-03)